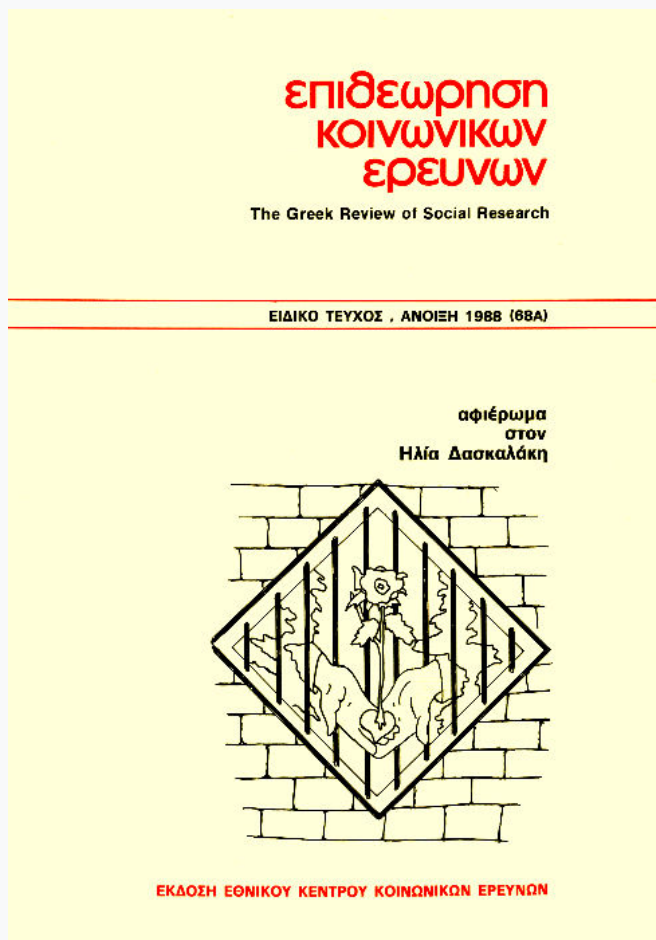

The Greek Review of Social Research

Vol 68 (1988)

Ειδικό τεύχος: 68, Α': Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη

Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκώ

Νέστωρ Ε. Κουράκης

doi: [10.12681/grsr.847](https://doi.org/10.12681/grsr.847)

Copyright © 1988, Νέστωρ Ε. Κουράκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κουράκης Ν. Ε. (1988). Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκώ. *The Greek Review of Social Research*, 68, 130–149. <https://doi.org/10.12681/grsr.847>

Νέστωρ Ε. Κουράκης*

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΟΛΗΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΩ

Είναι γνωστό το ενδιαφέρον που έδειχνε ο Ηλίας Δασκαλάκης για τα νεότερα ρεύματα της εγκληματολογίας και κυρίως για εκείνα που αντιμετωπίζουν κάτω από κριτικό πρίσμα θεσμούς εξ αντικειμένου «παρεκβατικούς» (με την αριστοτελική έννοια) και συνακόλουθα αναποτελεσματικούς. Γι' αυτό και ο στοχασμός του Μισέλ Φουκά, ενός από τους κορυφαίους σύγχρονους αμφισβητίες του θεσμού της φυλακής, τον απασχόλησε πάντοτε ιδιαίτερα είτε ως ερευνητή, με συγκεκριμένες αναφορές στο έργο του γάλλου φιλοσόφου (πρβλ. τον τρόπο με τον οποίο ο Ηλίας Δασκαλάκης κλείνει τις αναπτύξεις του βιβλίου του Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης, 1985, σ. 159 και σημ. 132), είτε και ως πανεπιστημιακό δάσκαλο, π.χ. με ανάθεση εργασιών για τον Φουκά σε μεταπτυχιακούς φοιτητές του. Νομίζω επομένως ότι η ανάλυση που επιχειρώ εδώ γύρω από τις θέσεις του Φουκά στο ευρύτερο πρόβλημα της ποινικής καταστολής αποτελεί πράγματι έναν εμπρέποντα φόρο τιμής προς τον εκλεκτό συνάδελφο και φίλο, που τόσο γρήγορα έφυγε από κοντά μας.

1. Ο Μισέλ Φουκά πέθανε πρόωρα και απροσδόκητα τον Ιούνιο του 1984, σε ηλικία μόλις 55 ετών, και ενώ βρισκόταν για μια ακόμη φορά στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος: είχαν μόλις κυκλοφορήσει ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος του μνημειώδους έργου του *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. Πτυχιούχος της φιλοσοφίας (1948) και της ψυχολογίας (1950) από την École Normale Supérieure, με δίπλωμα ψυχοπαθολογίας (1952) και με διδακτορική διατριβή γύρω από την «Ιστορία της τρέλας κατά την κλασική εποχή» (1961), ο Φουκά επεξέτεινε σταδιακά τα ενδιαφέροντά του σ' ολόκληρο το χώρο των λεγόμενων «ανθρωπιστικών επιστημών» (ιστορία, ψυχολογία, κοινωνιολογία, γλωσσολογία, παιδαγωγική, ιατρική, ψυχιατρική, εγκληματολο-

* Αναπληρωτής Καθηγητής Εγκληματολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

γία, ανάλυση των λογοτεχνιών και των μυθολογιών κ.ά.)¹ και ιδίως στον τομέα της «Ιστορίας των συστημάτων της σκέψης», που αποτέλεσε από το 1970 και το αντικείμενο διδασκαλίας του στο έγκυρο Collège de France. Έργα του όπως η *Γέννηση της κλινικής* (1963), *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου* (1966), *Η αρχαιολογία της γνώσης* (1969), *Η τάξη του λόγου* (1971), η *Επιτήρηση και τιμωρία. Γέννηση της φυλακής* (1975), και η *Ιστορία της σεξουαλικότητας* (τ. 1: *Η δύναμη της γνώσης*, 1976· τ. 2: *Η χρήση των απολαύσεων*, 1984· τ. 3: *Η επιμέλεια του εαυτού*, 1984), τα περισσότερα από τα οποία έχουν ήδη μεταφραστεί και στη χώρα μας, δείχνουν, πιστεύω, και με την απλή ακόμη μνεία του τίτλου τους, την ευρύτητα των προβληματισμών του, τη διεπιστημονική συνθετικότητα στην ανάλυσή² αλλά και την τόλμη του Φουκώ στην επεξεργασία «ευαίσθητων» για τις σύγχρονες κοινωνίες θεμάτων όπως τα άσυλα φρενοβλαβών και οι φυλακές.

2. Ίσως όλα τα έργα του Φουκώ³ να διέπονται, παρά τον πολυσιχιδή τους χαρακτήρα, από μια ενότητα θεμάτων και μεθοδολογίας. Ο κύριος άξονας της *θεματολογίας* τους φαίνεται έτσι να επικεντρώνεται, σίγουρα με διαφορετικό βάρος κάθε φορά, σ' έναν τριπλό σκοπό: 1) να εξεταστεί πώς οι άνθρωποι στις δυτικές κοινωνίες εγκαθιδρύουν «λόγους αλήθειας» και «καθεστώτα αλήθειας», πώς προσδιορίζουν δηλ. την «αλήθεια» γύρω από το τι είναι π.χ. «τρέλα», «αρρώστια», «εγκληματικότητα» και πώς διαχωρίζουν («comment on opère le partage»)⁴ στη συνέχεια άτομα όπως οι τρελοί, οι άρρωστοι και οι εγ-

1. Για μια κατηγοριοποίηση των ανθρωπιστικών επιστημών βλ. π.χ. Μ. Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργη, Γνώση, Αθήνα 1986, κεφ. Χ, σ. 471 κ. επ., 501 κ. επ.

2. Για τη διεπιστημονικότητα, το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα του φουκωικού έργου, βλ. ιδίως Alan Sheridan, *Michel Foucault: The Will to Truth*, London-New York, Tavistock, 1980, 208 κ. επ. και Ch. C. Lemert-Garth Gillan, *Michel Foucault: Social Theory and Transgression*, New York, Columbia Univ. Press, 1982, σ. X και σ. 57 κ. επ. Επίσης ο Walter L. Bühl, στο έργο του *Einführung in die Wissenschaftssoziologie*, München, C.H. Beck, 1974, σ. 318 σημ. 21, πιστεύει πως ο Φουκώ με τα έργα του (κυρίως αυτό που τιτλοφορείται *Οι λέξεις και τα πράγματα*) «δίνει έκφραση στη συνείδηση που απέκτησε ξανά ο άνθρωπος για ευρύτερους επιστημονικούς συσχετισμούς». Γενικότερα για τη διεπιστημονικότητα (interdisciplinarity) ως σύγχρονη επιστημολογική τάση βλ. και το ειδικό αφιέρωμα του περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 44-47, 1982, όπου παρατίθενται οι εισηγήσεις σχετικού σεμιναρίου.

3. Στις αναπτύξεις που θα ακολουθήσουν εδώ δεν θα ληφθούν ιδιαίτερα υπόψη οι δύο τελευταίοι τόμοι (2ος και 3ος) του φουκωικού έργου *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, διότι το περιεχόμενό τους μου έγινε γνωστό μόνον από σχετικές βιβλιοπαρουσιάσεις — π.χ. της Aline Rousselle στο περ. *Annales. Economies Sociétés Civilisations*, 42, 1987, σ. 317-321. Επίσης, δεν μπόρεσα να λάβω υπόψη μου το βιβλίο του Φουκώ *Εξουσία, γνώση και ηθική*, σε μετάφραση Ζήση Σαρίκα, εκδ. ύμιλον/βιβλία, Αθήνα 1987, διότι η έκδοσή του έγινε αφού είχα παραδώσει το άρθρο στη σύνταξη του περιοδικού για εκτύπωση.

4. Έτσι ο Μ. Φουκώ στη συζήτηση στοργυλής τράπεζας που έγινε στις 20.5.1978 με

κλιματίες από τους αντίστοιχους σώφρονες, υγιείς και νομοταγείς, αποκλείοντας τους πρώτους από την κοινωνική ζωή και υποβάλλοντας τους δεύτερους σε ένα λεπτομερές σύστημα πειθαρχίας και «ομοιοποίησης». 2) να ερευνηθούν οι νέες θεσμικές δομές εξουσίας και ελέγχου που προέκυψαν από τους παραπάνω διαχωρισμούς (π.χ. οι θεσμοί του ασύλου, της κλινικής και της φυλακής)· και 3) να αναλυθούν οι νέες μορφές γνώσης, δηλ. οι ανθρωπιστικές επιστήμες που αναδύθηκαν μέσα από τους πιο πάνω διαχωρισμούς και συνέβαλαν παράλληλα στην εδραίωση αυτών των διαχωρισμών καθώς και στην εμπέδωση των νέων θεσμών (π.χ. η ψυχιατρική, η ιατρική και η εγκληματολογία)⁵. Σε τελευταία ανάλυση, τα προβλήματα που απασχόλησαν έντονα τον Φουκώ, τουλάχιστον σε μία από τις πιο γόνιμες περιόδους της συγγραφικής του δραστηριότητας, θα μπορούσαν να συνοψιστούν σ' ένα και μόνο ερώτημα: Πώς δηλ. και με ποιες διεργασίες δημιουργήθηκαν οι δυνατότητες για να καταστεί ο άνθρωπος των δυτικών κοινωνιών υπο-κείμενο εξουσίας και αντι-κείμενο γνώσης⁶.

3. Ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά μπορεί κανείς να επισημάνει και στη μεθοδολογία του Φουκώ. Στην κατάσταση της συνέβαλαν διάφορα πνευματικά ρεύματα που κυριάρχησαν στη μεταπολεμική Ευρώπη. Τα περισσότερα στηρίζονται «στην αναζήτηση ενός νέου ουμανισμού, στον οποίο ο άνθρωπος δεν θα είναι πλέον το λογικό ον της επιστημονικής έρευνας, το ικανοποιημένο και βέβαιο για τον εαυτό του ον, που νομίζει πως είναι ο κύριος του κόσμου»⁷. Πράγματι, οι αλληπάλληλοι πόλεμοι, οι κοινωνικές αναταραχές, οι οικονομικές κρίσεις, η νέα οπτική των πραγμάτων που διάνοιξαν για

αφορμή το βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία*. Βλ. M. Perrot (επιμ.), *L'impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle*, Paris, Seuil, 1980, σ. 40-56: 42.

5. Πρβλ. Barry Smart, «Michel Foucault» στη σειρά *Key Sociologists*, London-New York-Chichester. Tavistock-Ellis Horwood, 1985, σ. 26. Παρεμφερής είναι η θεματολογική κατάταξη που προτείνει η Margaret A. Paternek, «Norms and normalization: Michel Foucault's overextended panoptic machine», περ. *Human Studies*, 10, 1987 (Foucault Memorial Issue), σ. 97-121:112. Βλ. επίσης M. Foucault, «The Subject and Power» και «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», ως παραρτήματα στο έργο των Hubert L. Dreyfus-Paul Rabinow, *Michel Foucault Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago, The University of Chicago Press, 1983 (1982), αντίστοιχα σ. 208-226:208 και 229-252:237, όπου ως περαιτέρω σκοπός, ενόψει των νεότερων έργων του Φουκώ για την *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, προστίθεται η μελέτη του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος καθιστά τον εαυτό του υποκείμενο και δη ηθικό παράγοντα (π.χ. πώς οι άνθρωποι έμαθαν ν' αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως υποκείμενα σεξουαλικότητας).

6. Βλ. αναλυτικότερα κατωτ., § 6.

7. Maurice Crouzet (επιμ.), *Histoire générale des civilisations*, τ. VII, 1959, Paris, P.U.F. και σε ελλην. μτφρ. Λεων. Κάβουρα, Συρόπουλοι-Κουμουνδουρέας, Αθήνα 1959, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, κεφ. 406 I, σ. 743.

τον σύγχρονο άνθρωπο ο μαρξισμός, η «φιλοσοφία της ζωής» (ιδίως ο νιτσεισμός) και η ψυχανάλυση, επιπλέον δε και οι επαναστατικές ανακαλύψεις στο χώρο των φυσικών επιστημών (π.χ. η αρχή της απροσδιοριστίας του Χάιζενμπεργκ και η θεωρία της σχετικότητας του Αϊνστάιν), όλα αυτά κλόνισαν κατά τον 20ό αι. τις παραδεδομένες αλήθειες. Και βοήθησαν στην ανάπτυξη ενός πνευματικού σχετικισμού, μιας έκδηλης δυσπιστίας προς κάθε είδους λογικά, ιδεαλιστικά-υπερβατικά και αφηρημένα φιλοσοφικά πρότυπα. Στη θέση των προτύπων αυτών, που στη σκέψη του Νίτσε «σαν παλιοί πίνακες συντριμμένοι κατρακύλησαν σε βάθη απόκρημνα»⁸, αναπτύσσονται νέες τάσεις, περισσότερο κοντά στον Άνθρωπο και στα ενδότερα προβλήματά του: Η *φαινομενολογία*, που προσπαθεί να συλλάβει απευθείας με την ενόραση ενός νοσηματοδότη υποκειμένου, και μέσα από την περιγραφική σπουδή («ερμηνευτική») των φαινομένων (δηλ. των άμεσων δεδομένων) ενός συγκεκριμένου χώρου και χρόνου⁹, την ουσία (essentia), δηλ. τη θεμελιώδη δομή κάθε πραγματικότητας¹⁰ (Husserl). Ο μεθοδολογικά συναφής με τη φαινομενολογία *υπαρξισμός*, που εκφράζει όλη τη σύγχρονη αγωνία του ανθρώπου για τις εδωγενείς αδυναμίες και αντινομίες του και επαγγέλλεται την πραγμάτωση του εαυτού μας σε ύπαρξη (existencia)¹¹ όταν ελεύθερα αποκτήσουμε συνείδηση και βιώσουμε, κυρίως μέσα από το αίσθημα της αγωνίας, τις αντινομίες αυτές και τις «οριακές καταστάσεις» (Grenzsituationen) της ζωής, όπως είναι ο θάνατος, ο πόνος, η ενοχή (Kierkegaard, Heidegger, Jaspers, Marcel, Sar-

8. Fr. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*, και ελλ. μτφρ. Λέοντος Κουκούλα (*Τάδε Έφη Ζαρατούστρας*), Βασιλείου, Αθήναι 1924 (1884), μέρος III in fine, σ. 306.

9. Η σπουδή αυτή των φαινομένων πρέπει κατά τη φαινομενολογία να γίνεται με παραμερισμό («αναγωγή») υποκειμενικών καταστάσεων, πρακτικών επιδιώξεων ή προηγούμενα αποκτημένων γνώσεων: I.M. Bochénski, *Die zeitgenössischen Denkmethoden*, München: Francke, 1973 (1954), σ. 22 κ. επ. και J-Fr. Lyotard, *La phénoménologie* και ελλ. μτφρ. Ιουλ. Ράλλη-Καίτης Χατζηδήμου (*Φαινομενολογία*), Χατζηνικολή, Αθήνα 1985 (1954), σ. 9 κ. επ. βλ. επίσης το αφιέρωμα για τη φαινομενολογία του περ. *Δευκαλίων*, τεύχ. 12, 1974, σ. 409-516.

10. Κατ' άλλη διατύπωση, η φαινομενολογία αναζητεί «το ιδεατά κατανοητό περιεχόμενο των φαινομένων» (I.M. Bochénski, *Europäische Philosophie der Gegenwart*, Bern-München, Francke, 1951 [1947], κεφ. V initio, σ. 141 και ελλ. μτφρ. με σχόλια και εισαγωγή από τον Χρ. Μαλεβίτση, Δωδώνη, Αθήνα 1975) ή «την εσχάτην αρχήν κάθε πραγματικότητας» (Κ.Θ. Παπαλεξάνδρου, *Συνοπτική Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Αθήναι 1965, σ. 203).

11. Τη διάκριση μεταξύ «υπάρξεως» και «ουσίας», μέσω της οποίας διαφοροποιούνται αντίστοιχα ο υπαρξισμός από τη φαινομενολογία, αποδίδει με παραστατικό τρόπο ο Χρ. Μαλεβίτσης, όταν σημειώνει: «Στη φράση "είμαι άνθρωπος", με το "είμαι" δηλώνεται η ύπαρξη, ενώ με το "άνθρωπος" δηλώνεται η ουσία. Μπορεί να ξέρουμε τι είναι η ουσία του ανθρώπου, χωρίς να υπάρχει ο άνθρωπος. Έτσι η ουσία αναφέρεται στα γενικά χαρακτηριστικά, ενώ η ύπαρξη στο γεγονός ότι είναι "τούτος δα", παρών. Η ουσία είναι δύναμις ον, δηλ. παρών, η ultima actualitas» (βλ. τα σχόλια του Χρ. Μαλεβίτση στην ελλ. μτφρ. που εκπόνησε ο ίδιος για το έργο του J. Wahl *Les Philosophies de l'existence [Εισαγωγή στις φιλοσοφίες του υπαρξισμού]*, Δωδώνη, Αθήνα 1970 [1954], σ. 233).

tre). Και ο *στρουκτουραλισμός*, που επιδιώκει την κατανόηση των φαινομένων μέσα από τη μελέτη των δομών τους (structures), μέσα δηλ. από τα υπερστορικά, υπερτοπικά και υπερποκειμενικά εκείνα σταθερά πραγματικά δεδομένα, που χάρη στη στρατηγική τους σημασία σε σχέση με το υπό εξέταση φαινόμενο επιτρέπουν την οικοδόμηση ενός συστηματικού μοντέλου, πρόσφορου για την κατάταξη και σύγκριση όλων των μεταλλάξιμων όρων αυτού του φαινομένου (π.χ. η μελέτη των λέξεων στη γλωσσολογία ή της πατριαρχικής οικογένειας στην εθνολογία)¹² (C. Lévi-Stauss, Lacan, Barthes, Althusser).

4. Από τις νέες αυτές τάσεις, που κατά περίπτωση αντιμάχονται ή και προσεγγίζονται διαλεκτικά μεταξύ τους, ή με άλλα πνευματικά ρεύματα του αιώνα μας (κυρίως το μαρξισμό και την ψυχανάλυση), ο Φουκώ διαμορφώνει βαθμιαία τη δική του *μεθολογία*: *Αντιμάχεται* τη «σφαιρική», καθολική και υπερχρονική θεώρηση των πραγμάτων, τη συνεχή λογική αναζήτηση της ουσίας και της έσχατης αρχής ή αιτίας τους, την ανίχνευση μιας δήθεν εξελικτικής τους πορείας προς την πρόοδο και τον πολιτισμό, την αποδοχή «αυτονόητων» και σταθερών μορφών ή ερμηνειών τους, την εξάρτηση της εμφάνισής τους από συγκεκριμένα υποκείμενα, τη διατύπωση προγραμματικών-τελεολογικών κατευθύνσεων για τη βελτίωσή τους και γενικότερα την αναγνώριση του ανθρώπου ως πηγής κάθε σημασίας, γνώσης και δράσης¹³. Και αντιθέτως *ευαγγελίζεται* τη μοναδικότητα των όσων συμβαίνουν στον κόσμο και την ανάγκη για αποκάλυψη των αλληπάλληλων στρωμάτων ερμηνείας που προσέδωσαν στα συμβαίνοντα το χαρακτήρα μιας αυτονόητης «αλή-

12. Βλ. ιδίως G. Picon (επιμ.), *Panorama des idées contemporaines*, Paris, Gallimard, ²1968 ('1956) (και ελλ. μτφρ. Κ. Καλλιγά, 1958, από την α' γαλλ. έκδοση), εισαγωγή στο μέρος II, III, σ. 254 κ. επ.. Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris, Plon 1985 ('1958), σ. 331 κ. επ. και του ίδιου. *Le totémisme aujourd'hui*, Paris, P.U.F. (και ελλην. μτφρ. από τον Ν. Βουλέλη *Ο τοτεμισμός σήμερα*, Ράππας, Αθήνα 1972), '1962, σ. 22-23, όπου επιπλέον παρέχεται ένα ενδιαφέρον παράδειγμα εφαρμογής της στρουκτουραλιστικής μεθόδου έρευνας και σκέψης στην εθνολογία. Για μια ευρύτερη ανάλυση γύρω από τον στρουκτουραλισμό και τον Λεβί-Στρως βλ. ιδίως J. Piaget, *Στρουκτουραλισμός, Μεθολογία (Le structuralisme)*, Paris, P.U.F.), μτφρ. Θ. Παραδέλλη, Καστανιώτης, Αθήνα 1972 (όπου και εισαγωγή από τον Φώτη Καραμήτσου, σ. 9-25) και Άλκη Νέστορος-Κυριακίδου, εισαγωγή στην ελλην. μτφρ. του έργου του Lévi-Strauss *Άγρια Σκέψη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978 ('1962), σ. 9-88.

13. Βλ. σχετικά με τη λεγόμενη «αρχαιολογική μέθοδο» του Φουκώ τις αναπτύξεις του στην *Αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργη, Εξάντας, Αθήνα 1987 ('1969), κεφ. IV. I in fine, σ. 210 κ. επ. και ακόμη σ. 180 κ. επ., 61 κ. επ., 14, 168. Εξ άλλου ως προς τη λεγόμενη «γενεολογική μέθοδο» του Φουκώ βλ. ιδίως το δοκίμιο του «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», που δημοσιεύτηκε το 1971 στον τιμητικό τόμο *Hommage à Jean Hyppolite*, Paris, P.U.F., σ. 145-172 και που μία αγγλική του μετάφραση συμπεριλήφθηκε στο έργο *The Foucault Reader. An introduction to Foucault's thought*, Middlesex, Peregrine, 1984, σ. 76-100 με επιμ. Paul Rabinow. Για τον χαρακτήρα του φουκωϊκού έργου ως αντι-ανθρωποκεντρικού βλ. ακόμη Mark Cousins-Athar Hussain, *Michel Foucault*, London, Macmillan, 1984, σ. 252 κ. επ.

θειας», σκεπάζοντας έτσι την πολλαπλότητα των συστατικών τους παραγόντων («συμβαντοποίηση»: *événementialisation*)¹⁴. Με τις θέσεις αυτές ο Φουκώ απομακρύνεται σαφώς από την υπαρξιστική και τη φαινομενολογική προσέγγιση (με τη σύγχρονη εκδοχή της, την «ερμηνευτική»), αφού τον αφήνει αδιάφορο η τυχόν αναζήτηση της έσχατης αρχής κάθε πραγματικότητας ή της «ουσίας» των πραγμάτων, καθώς και γενικότερα η τελεολογική σκοπιά ενός προβλήματος ή ο ρόλος του νοηματοδότη υποκειμένου. Συμμερίζεται ωστόσο τις τοποθετήσεις αυτών των ρευμάτων για μελέτη «εκ των έσω» των συγκεκριμένων φαινομένων και ιδίως εκείνων που σχετίζονται με τον άνθρωπο ως ιστορική και πολιτιστική πραγματικότητα. Περισσότερα κοινά σημεία εμφανίζονται ανάμεσα στη φουκωϊκή μεθοδολογία και στον στρουκτουραλισμό¹⁵. Υπάρχει όμως και εδώ μια θεμελιώδης διαφορά: Σε αντίθεση με τον αξιωματικό, ομοιογενή και αντιστορικό χαρακτήρα του στρουκτουραλισμού, ο Φουκώ θεωρεί αναγκαία τη μελέτη της ιστορίας και αναζητεί συστηματικά τις κυρίαρχες μορφές γνώσης και πρακτικών εξουσίας σε δεδομένες ιστορικές εποχές. Πιστεύει μάλιστα ότι οι εποχές αυτές διακρίνονται αποφασιστικά μεταξύ τους από την ασυνεχή, απότομη διαδοχή τους και από τη διαφορετική σχέση κανονικότητας των γνώσεων («επιστημοσύνη»: *épistémé*)¹⁶ και των παραγόμενων συναφών «λόγων» της μιας εποχής από την άλλη.

5. Ο Φουκώ διακρίνει έτσι τρεις εποχές στη γαλλική ιστορία: την αναγεννησιακή (έως περ. τα μέσα του 17ου αι.), την κλασική (έως περ. τα τέλη του 18ου αι.)¹⁷ και τη σύγχρονη. Για να ερευνήσει τους κανόνες που διέπουν την κανονικότητα των γνώσεων στις εποχές αυτές ο Φουκώ χρησιμοποιεί αρχικά

14. Έτσι M. Foucault, *ανωτ.* (σημ. 4), σ. 43 κ. επ.· πρβλ. B. Smart, *ανωτ.* (σημ. 5), σ. 58.

15. Για τη σχέση των δύο αυτών μεθοδολογιών βλ. π.χ. A. Sheridan, *ανωτ.* (σημ. 2), σ. 198 κ. επ. και H.L. Dreyfus-P. Rabinow, *ανωτ.* (σημ. 5), σ. XIX κ. επ. Επίσης και ο ίδιος ο Φουκώ, μολονότι κατά καιρούς θεωρήθηκε ως στρουκτουραλιστής, έχει αρκετές φορές αντιδιαστείλει τη μέθοδο του από εκείνη του στρουκτουραλισμού με ιδιαίτερη έμφαση και καυστικότητα. Βλ. π.χ. *Η αρχαιολογία της γνώσης*, *ανωτ.* (σημ. 13), σ. 26 κ. επ., 299 κ. επ.

16. Για την έννοια της επιστημοσύνης βλ. ιδίως τις αναπτύξεις του Φουκώ στην *Αρχαιολογία της γνώσης*, *ανωτ.* (σημ. 13), σ. 288 κ. επ.

17. Για τα ειδικότερα κοινωνικοοικονομικά γνωρίσματα της κλασικής εποχής, που εν μέρει ταυτίζεται με την εποχή του Διαφωτισμού, βλ. V. Cotesta, *Michel Foucault: Dall' archeologia del sapere alla genealogia del potere*, περ. *La Questione criminale*, 2, 1976, σ. 443-468: 445 κ. επ. Ας σημειωθεί ότι συνήθως ο Φουκώ οριοθετεί το σημείο ρήξης και ασυνέχειας δύο εποχών με αναφορά σε χαρακτηριστικά συμβολικά γεγονότα, όπως η «απελευθέρωση» των τρελών από το ετερόκλητο ίδρυμα της Bicêtre και η ένταξή τους σε εξαιδικευμένα άσυλα με συστηματικές μορφές ελέγχου από τον Pinel το 1794 (βλ. M. Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκος Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα 1975, σ. 235 κ. επ., 250) και η επίσημη έναρξη λειτουργίας της σφωφρονιστικής «αποικίας» του Mettray το 1840 (M. Foucault, *Surveiller et punir*, «Naissance de la prison», Paris, Gallimard, 1975, σ. 300 κ. επ.).

μία μέθοδο που περιγράφει διεξοδικά στο έργο του *H αρχαιολογία της γνώσης* (1969). Η μέθοδος αυτή ονομάζεται αντίστοιχα «αρχαιολογία» και στηρίζεται στην ανάλυση του «λόγου» (discours) και των στοιχείων του λόγου (που είναι τα αντικείμενα, οι τρόποι απόφασης, οι έννοιες και οι θεματικές επιλογές)¹⁸. Σκοπός της μεθόδου είναι να αναλύσει στο ίδιο επίπεδο τις πρακτικές, τους θεσμούς και τις θεωρίες, ώστε να ρίξει φως στην κανονικότητα των «αποφάνσεων» (énoncés)¹⁹, που απαρτίζουν το λόγο μιας εποχής (π.χ. μια καθημερινή φράση, μια επιστημονική ιδέα), και να συγκροτήσει έτσι το «γενεαλογικό δέντρο» της παραγωγής αυτού του λόγου²⁰. Θέση κλειδί στην κατανόηση της μεθόδου αυτής κατέχει η έννοια του «σηματισμού του λόγου» (formation discursive)²¹, που συντίθεται από μια κανονικότητα (π.χ. τάξη, συστοιχίες) των στοιχείων του λόγου. Με εργαλείο τη μέθοδο αυτή και με αντικείμενο έρευνας διάφορες παραμελημένες αλλά λειτουργικά σημαντικές αρχαικές πηγές, όπως οι δικογραφίες²², οι κανονισμοί ιδρυμάτων ή κάποιοι άσχημοι για την εποχή μας συγγραφείς, ο Φουκώ προβαίνει σε μία πραγματικά ενδιαφέρουσα επιστημολογική ανάλυση: Ιδίως στο έργο του *Οι λέξεις και τα πράγματα*, που στις ξένες γλώσσες έχει πάρει τον σημαίνοντα τίτλο *H τάξη των πραγμάτων*²³, ο Φουκώ «ανασκάπτει» και αποκαλύπτει τους σχηματισμούς του λόγου, ή όπως αλλιώς θα λέγαμε τις κυρίαρχες σχέσεις κανονικότητας του λόγου και των γνώσεων, στις τρεις κρίσιμες γι' αυτόν εποχές της ιστορίας: την αναγεννησιακή εποχή, που χαρακτηρίζεται από ερμηνείες και γνωσιολογικές προσεγγίσεις στηριζόμενες στην «ομοιότητα» (π.χ. ότι το φυτό είναι ένα όρθιο ζώο)²⁴, την κλασική εποχή, οπότε την ομοιότητα αντικαθιστά η ταξινομημένη (ανα)παράσταση (π.χ. η γλώσσα ως [ανα]παράσταση λέξεων)²⁵ και τη σύγχρονη εποχή, με κύριο γνωσιολογικό γνώρισμα την «αναζήτηση της κατανοησιμότητας από το ίδιο το γίνεσθαι των πραγμάτων» (π.χ. ως προς την οικονομική επιστήμη, ανάλυση της παραγωγής αντί για την ανάλυση των ανταλλαγών και του χρήματος)²⁶.

18. Πρβλ. Μ. Φουκώ, *H αρχαιολογία της γνώσης*, ανωτ. (σημ. 13), σ. 61 κ. επ.

19. Βλ. Μ. Φουκώ, *H αρχαιολογία της γνώσης*, ανωτ. (σημ. 13), σ. 164 κ. επ., 219 κ. επ.

20. Μ. Φουκώ, *ό.π.*, σ. 222.

21. Μ. Φουκώ *ό.π.*, σ. 60.

22. Σημαντικό είναι εδώ το υπό τη διεύθυνση του Φουκώ συλλογικό έργο *Moï, Pierre Rivière, avant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère... Un cas de parricide au XIXe siècle*, Paris, Gallimard, 1973, όπου με πολυεπιστημονικό τρόπο (νομικό, ψυχιατρικό κτλ.) αναλύεται η αντιφατικότητα του επιστημονικού λόγου μιας δικογραφίας και των σχέσεων εξουσίας που προκύπτουν από αυτόν (βλ. ιδίως την *Présentation* του Μ. Foucault στο έργο αυτό, σ. 11 κ. επ.).

23. *The Order of Things*, London, Tavistock, 1970· *Die Ordnung der Dinge*, Frankfurt a.M. 1971.

24. Μ. Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, ανωτ. (σημ. 1), σ. 51.

25. Μ. Φουκώ, *ό.π.*, σ. 296.

26. Μ. Φουκώ, *ό.π.*, σ. 21, 473 κ. επ.

Με την αρχαιολογία όμως μένουν έξω από την έρευνα οι λεγόμενοι «σχηματισμοί εκτός λόγου» (formations non discursives)²⁷, δηλ. οι σχέσεις και πρακτικές που αναφέρονται στους θεσμούς, τα πολιτικά γεγονότα, τις μορφές παραγωγής, τις κοινωνικές διεργασίες, τα πρότυπα συμπεριφοράς κ.ο.κ. και επιδρούν, ωστόσο, με βαρύνοντα τρόπο στο σχηματισμό και μετασχηματισμό ενός λόγου. Και μολονότι ο Φουκώ είχε αναλύσει με επιτυχία ορισμένες από τις σχέσεις αυτές ήδη στα πρώτα του έργα, όπως στην *Ιστορία της τρέλας* και στη *Γέννηση της κλινικής*, χρειάστηκε ωστόσο να βίπει τις καταλυτικές συνέπειες από τα γεγονότα που συγκλόνισαν τη Γαλλία τον Μάιο του 1968²⁸ και έφεραν στην επιφάνεια μια σωρεία αναπάντητων ερωτημάτων γύρω από τους κινδύνους ισοπέδωσης του σύγχρονου ανθρώπου²⁹, για να εγκύψει ξανά στο θέμα της μεθοδολογίας του και να την αναδιαμορφώσει: Ο άνθρωπος του σπουδαστηρίου γίνεται περισσότερο ευαίσθητος στα συγκεκριμένα προβλήματα της εποχής του, γίνεται περισσότερο άνθρωπος της δράσης, οργανώνοντας μάλιστα και «Ομάδα Πληροφόρησης για τις Φυλακές» (G.I.P.) το 1971. Τα ενδιαφέροντά του μετατίθενται από τη γνώση στην εξουσία³⁰ και προχωρώντας πέρα από την «αρχαιολογία της γνώσης» εγκολπώνεται μια νέα μέθοδο, περισσότερο κριτική απέναντι στην πολιτική εξουσία: τη *γενεαλογία των σχέσεων εξουσίας και γνώσης*. Ο όρος «γενεαλογία» είναι βέβαια δανεισμένος από τον Νίτσε. Για τον γενεαλόγο, όπως προσδιορίζεται η αποστολή του από τον Νίτσε, είναι δύο ολότελα ξεχωριστά πράγματα το γενετικό αίτιο ενός πράγματος και η τελική του χρησιμότητα μέσα σ' ένα σύστημα σκοπών³¹. Το βλέμμα του γενεαλόγου βυθίζεται «στο βάθος του μυστηρίου, όπου κρύβεται η κατασκευή του ιδανικού επάνω στη γη»³² (πέρα από τη διχοτόμηση του καλού και του κακού)³³, καθώς και στο νόημα του κάθε πολιτι-

27. Μ. Φουκώ, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ανωτ. (σημ. 13), σ. 244 κ. επ., 70 κ. επ.· πρβλ. G. Deleuze, *Foucault*, Paris, Les Éditions de Minuit (Collection «Critique»), 1986, σ. 19, 38 κ. επ.

28. Για την επίδραση του Μαΐου 1968 στη σκέψη του Φουκώ βλ. όσα ο ίδιος ανέφερε σε συνέντευξη του με τον Alessandro Fontana το 1977 («Verité et rouvoir», περ. *L'Arc*, 70, 1977 και σε αγγλ. μτφρ. με τίτλο «Truth and Power» στο έργο *The Foucault Reader. An Introduction to Foucault's thought*, με επιμ. P. Rabinow, ανωτ. [σημ. 13], σ. 51-75:53).

29. Πρβλ. σχτ. Fr. Ewald, «La fin d'un monde» στο ειδικό αφιέρωμα για τον Φουκώ του περ. *Magazine littéraire*, αρ. 207, Μάιος 1984, σ. 30-33:30.

30. Βλ. B.-H. Lévy, «Le système foucault» στο ειδικό αφιέρωμα για τον Φουκώ του περ. *Magazine littéraire*, αρ. 101, Ιούνιος 1975, σ. 7-9:9.

31. Fr. Nietzsche, *Η γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ. και εισαγωγή Δ. Αλεξάνδρου, Γκοβόστης, Αθήνα 1941 ('1887), μέρος II, 12, σ. 78· πρβλ. του ίδιου *Το λυκόφως των ειδώλων*, μτφρ. Π. Αντωνόπουλου, Αναγνωστίδης, Αθήνα 1944 ('1888), σ. 49-50.

32. Fr. Nietzsche, *Η γενεαλογία της ηθικής*, ό.π., I, 14, σ. 42.

33. Fr. Nietzsche, *Τάδε Έφη Ζαρατούστρας*, ανωτ. (σημ. 8), ιδίως μέρος III, σ. 221 («προ της ανατολής του ηλίου»), 257 («περί του πνεύματος της βαρύτητας»), 261 («περί παλαιών και νέων πινάκων»), 2) κ.ά.

σμού, που είναι απλώς «να δαμάσει το “ανθρώπινο θερίο” και να το κάμει με την κατάλληλη αγωγή ένα ζώο ήμερο και πολιτισμένο, ένα “κατοικίδιο ζώο”»³⁴. Και ακόμη, ο γενεαλόγος θα πρέπει να εξετάζει καθετί που στηρίζεται σε ντοκουμέντα, το καθετί που μπορεί κανείς αληθινά να το διαπιστώσει, το καθετί που αληθινά έγινε, με μια λέξη όλο το μακρύ και δυσκολοδιάβαστο ιερογλυφικό κείμενο, όλα τα περασμένα της ανθρώπινης ηθικής³⁵.

6. Με βάση το ντισεϊκό αυτό πρότυπο ο Φουκώ καταρτίζει τη δική του «γενεαλογία», με στόχο τη διάγνωση και αντίληψη «εκ των έσω» λανθασμένων κοινωνικών πρακτικών, γνώσεων και συστημάτων υποταγής, που εξακολουθούν να υπάρχουν και να έχουν αξία για μας (κυρίως: υποβαθμισμένων τύπων γνώσης, όπως π.χ. αυτών που σχετίζονται με τον εγκληματία)³⁶. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος υπάρχουν έτσι οι σύγχρονοι θεσμοί εξουσίας και οι ανθρωπιστικές επιστήμες που συνδέονται με αυτούς. Ο Φουκώ θεωρεί ότι η σχέση αυτή εξουσίας και γνώσης είναι αδιάρρηκτη³⁷ και εμφανίζεται συχνά σαν τέτοια σε πρακτικές όπως η απόσπαση της ομολογίας κατά την κλασική εποχή (όπου η αναζήτηση της «αλήθειας» συμπορεύεται με την άσκηση της εξουσίας)³⁸ και η υποβολή σε εξέταση (examen) (που χρησιμοποιείται ως

34. Fr. Nietzsche, *Η γενεαλογία της ηθικής*, ανωτ. (σημ. 31), μέρος I. 11, σ. 36.

35. Fr. Nietzsche, *ό.π.*, πρόλογος, σ. 10.

36. M. Foucault, *Nietzsche, Genealogy, History*, ανωτ. (σημ. 13), 81· πρβλ. και του ίδιου, συνέντευξη στον Fr. Ewald, περ. *Magazine littéraire*, αρ. 207, Μάιος 1984, σ. 18-23 και σε ελλ. μτφρ. από τον Δ. Σερεμέτη, περ. *Διαβάζω*, αρ. 125, 28.8.1985 (όπου και ειδικό αφιέρωμα στον Φουκώ), σ. 24-32:28: «Ξεκινώ από ένα πρόβλημα υπό τους όρους που τίθεται σήμερα και δοκιμάζω να κάνω τη γενεαλογία του. Γενεαλογία πάει να πει ότι διεξάγω την ανάλυση με αφετηρία ένα ερώτημα τωρινό». Πρβλ. για την έννοια της γενεαλογίας: H.L. Dreyfus-P. Rabinow, ανωτ. (σημ. 5), σ. 102 κ. επ., B. Smart, ανωτ. (σημ. 5), σ. 62 κ. επ. και Jeff Minson, «Strategies for socialists? Foucault's conception of power», στο συλλογικό έργο με επιμ. Mike Gane *Towards a Critique of Foucault*, London-New York, Routledge & Kegan Paul 1986, σ. 106-148:121 κ. επ. Ερώτημα γεννάται για τις σχέσεις αρχαιολογίας και γενεαλογίας. Σύμφωνα με τη γνώμη έγκυρων μελετητών του φουκωϊκού έργου, οι δύο αυτές μέθοδοι δεν αντιμάχονται, αλλά συμπληρώνουν η μία την άλλη: «Ο γενεαλόγος κατευθύνεται προς τα πίσω για να βρει το σύστημα του οποίου η εν μέρει πρόσκτηση είναι σύγχρονη με τις απαρχές των πολιτιστικών συνθηκών που προσπαθεί να κατανοήσει. Και είναι αυτό το προγενέστερο σύστημα στην ακραία μορφή του που ανασκάπτει ο αρχαιολόγος και επιδιώκει να κάνει κατανοητό» – βλ. H.L. Dreyfus-P. Rabinow, *ό.π.*, σ. 256· επίσης Angèle K. Marietti, *Michel Foucault. Archéologie et Généalogie*, Paris, Le livre de poche (αρ. 4036), 1985 (1974), σ. 197 κ. επ.

37. Χωρίς βέβαια οι δύο έννοιες να ταυτίζονται· για τις διαφορές τους βλ. ιδίως τις εμπειριστατωμένες αναπτύξεις του G. Deleuze, ανωτ. (σημ. 27), σ. 80 κ. επ.· πρβλ. και Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1 *Η δύνα της γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππας, Αθήνα 1978 (1976), σ. 122 κ. επ.

38. M. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 226 κ. επ. και του ίδιου, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 76 κ. επ.

τρόπος επιλογής π.χ. στο εργοστάσιο αλλά και ως θεωρητικό μοντέλο π.χ. στην ψυχανάλυση) κατά τη σύγχρονη εποχή³⁹. Είναι όμως η σχέση αυτή εξουσίας και γνώσης και αμφίδρομη⁴⁰: Η γνώση παράγει και στηρίζει την εξουσία, τροφοδοτώντας την με μεθόδους παρατήρησης, τεχνικές καταχώρισης, διαδικασίες εξέτασης και ελέγχου. Αλλά και η εξουσία, από την πλευρά της, παράγει και στηρίζει τη γνώση, αφού με την άσκηση της εξουσίας δημιουργούνται νέα αντικείμενα γνώσης, χρήσιμα για την άσκηση αυτή (π.χ. ψυχιατρική) και νέοι χώροι για την καλλιέργεια της γνώσης (π.χ. ψυχιατρεία) μέσα από την παρατήρηση και εξέταση των εγκλείστων σ' αυτούς.

Οπωσδήποτε η στενότερη αυτή σχέση της εξουσίας με τη γνώση είχε επισημανθεί ήδη και παλιότερα, ιδίως στο έργο *Novum organum scientiarum*⁴¹ του άγγλου πολιτικού και φιλοσόφου Francis Bacon (1561-1626). Αλλ' ενώ στον τελευταίο το θέμα θίγεται μάλλον παρεμπιπτόντως, μέσα στα γενικότερα πλαίσια των αναπτύξεών του για το πώς προσεγγίζεται η επιστημονική αλήθεια (θεωρεί ότι η άγνοια των αιτίων στερεί τον άνθρωπο από τη δυνατότητα ν' αναπτύσσει τη δύναμή του αποτελεσματικά), για τον Φουκό ο εντοπισμός και η ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στην εξουσία και τη γνώση αποτελεί αντιθέτως πρωταρχικό μέρος του όλου ερευνητικού του προγράμματος και εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον σύγχρονο πολιτικό στοχασμό⁴².

7. Η διεξοδικότερη περιγραφή των σχέσεων αυτών εξουσίας και γνώσης γίνεται στο βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία*, που είναι χρονολογικά και το πρώτο μεγάλο έργο του Φουκό μετά τα γεγονότα του Μαΐου 1968⁴³. Το έργο

39. M. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 186 κ. επ.

40. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 32 και passim. Ειδικότερα, για το περιεχόμενο που προσλαμβάνει η εξουσία κατά την άσκησή της βλ. τις αναπτύξεις μου κατωτ., § 10· εξάλλου ως προς τον ρόλο που διαδραματίζει η αλήθεια στη σκέψη του Φουκό βλ. ιδίως τη συνέντευξή του με τίτλο «Truth and Power», ανωτ. (σημ. 28), σ. 72 κ. επ.

41. Fr. Bacon, *Novum organum scientiarum*, βιβλ. I.III στην έκδ. Oeuvres de Bacon, traduit par F. Riaux, deuxième série, Paris 1845 (1620), σ. 7.

42. Οπωσδήποτε ο Φουκό αρνήθηκε επανειλημμένα ότι η σκέψη του μπορεί να ενταχθεί στην ολοκληρωτική μορφή μιας προκαθορισμένης πολιτικής άποψης, είτε αυτή είναι τοποθετημένη στα δεξιά, είτε στα αριστερά, είτε οπουδήποτε αλλού (βλ. ιδίως το κείμενο της συνέντευξής του με τίτλο «Politics and Ethics: An Interview» στο έργο *The Foucault Reader* με επιμ. P. Rabinow, ανωτ. [σημ. 13], σ. 373-380:375). Είναι όμως εξ' ίσου βέβαιο ότι ο στοχασμός του Φουκό είναι βαθύτατα πολιτικός με την έννοια ότι επιχειρεί να αναλύσει τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύσσονται ειδικότερες κοινωνικές συγκρούσεις στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες και να χτυπήσει την παράδοση, θέτοντας νέα ερωτήματα, με νέα μεθοδολογία: Ch. C. Lemert-G. Gillan, ανωτ. (σημ. 2), σ. X.

43. Προηγήθηκε πάντως το σύντομο αλλά πολύ αξιόλογο έργο του *Η τάξη του λόγου*, εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France (1971), όπου με μια σύζευξη αρχαιολογικής και γε-

μπορεί να διαβαστεί σε δύο επίπεδα⁴⁴. Σε ένα πρώτο επίπεδο, καθαρά ποινολογικό, ανατέμνεται το ζήτημα γύρω από τις συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από τους παλαιότερους τρόπους τιμωρίας με θανάτωση ή σωματικές ποινές, στον σύγχρονο τρόπο τιμωρίας με φυλάκιση. Εξηγείται δηλ. ότι ενώ κατά την κλασική εποχή και έως περίπου το τέλος της τιμωρία (: θανάτωση) του εγκληματία γινόταν με δημόσιο, πανηγυρικό τρόπο, αποσκοπούσε στην εξάλειψη ενός αμφισβητία της κρατικής εξουσίας και εντοπιζόταν κυρίως στο σώμα του, από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης 1789 και μετέπειτα η τιμωρία (:φυλάκιση) του εγκληματία γίνεται με τρόπο περισσότερο μυστικό, απομονωτικό, ψευδο-επικεική, κατ' επίφαση μόνον ανθρωπιστικό, παράλληλα όμως περισσότερο εξορθολογισμένο και επιστημονικά αποτελεσματικό: Το σώμα του εγκληματία και η πράξη του τίθενται σε δευτερεύουσα μοίρα, ενώ πρωταρχική σημασία αποκτά (και εξακολουθεί έως σήμερα να έχει⁴⁵) η ψυχή και η προσωπικότητα του εγκληματία, ώστε η εξατομικευμένη ποινική μεταχείριση που θα του επιβληθεί — με τη συνδρομή σειράς ολόκληρης από «επαίοντες», γιατρούς, ψυχολόγους κτλ.— να επιτύχει την υποτιθέμενη «αναμόρφωση» του εγκληματία και την ένταξή του στην «κανονικότητα» της κοινωνικής ζωής, μέσα από τη συνεχή άσκησή του και εποπτεία⁴⁶.

8. Σ' ένα άλλο επίπεδο γενικότερου πολιτικού προβληματισμού, το έργο επιχειρεί ν' απαντήσει στο ερώτημα γύρω από τους λόγους για την τόσο ραγδαία εξάπλωση του θεσμού της φυλακής (και όχι κάποιου άλλου τιμωρητικού θεσμού από εκείνους που είχαν προτείνει οι μεταρρυθμιστές του Διαφωτισμού⁴⁷) στη νεότερη ιστορία, έστω και αν από τα πρώτα χρόνια εφαρμογής

νεολογικής μεθόδου διαγράφεται ένα πρόγραμμα μελέτης των κυριότερων σχέσεων εξουσίας και γνώσης. Κυρίως προσεγγίζονται στο πρόγραμμα αυτό οι συνθήκες υπό τις οποίες αναδύεται μια εξουσία συγκροτώντας «τομείς αντικειμένων σε σχέση με τους οποίους θα είναι επιτρεπτή η κατάφαση ή η άρνηση αληθινών ή ψευδών προτάσεων» — βλ. M. Foucault, *L'ordre du discours*, Paris, Gallimard, 1971, σ. 71-72 και ελλ. μτφρ. από τους Χ. Χρηστίδη και Μ. Μαϊδάτση, Ηριδανός, Αθήνα 1977, σ. 50.

44. Stanley Cohen, «The Archaeology of Power», βιβλιοκρ. για το έργο του Φουκώ *Discipline and punish* (αγγλ. μτφρ. του *Surveiller et punir*), περ. *Contemporary Sociology*, 7, 1978, σ. 566-568:566 κ. επ.

45. Τούτο υπογραμμίζει ρητά ο Φουκώ, επισημαίνοντας τις ομοιότητες της κλασικής με τη σύγχρονη εποχή στο θέμα αυτό: M. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 274 κ. επ.

46. Βλ. σχτ. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 13 κ. επ., 92 κ. επ., 251 κ. επ. Ανάλογα αναφέρει ο Φουκώ (*Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. [σημ. 37], σ. 168 κ. επ.).

47. Για τις προτάσεις αυτές των Διαφωτιστών (π.χ. σε εγκλήματα κατά της κοινωνικής ηθικής, δημόσια ατίμωση ή εξορία: Montesquieu, *De l'Esprit des Loix*, 1748, βιβλ. XII, κεφ. IV) βλ. Ν. Κουράκη, *Ποινική Καταστολή*, Σάκουλας, Αθήνα 21985, §§ 138 κ. επ., σ. 116 κ.

του ο θεσμός είχε καταδείξει ενδογενείς αδυναμίες⁴⁸ για εκπλήρωση της «αναμορφωτικής» του αποστολής⁴⁹.

Η ερμηνεία που δίνει ο Φουκώ στο φαινόμενο αυτό σχετίζεται με τις γενικότερες συνθήκες που επικράτησαν στις δυτικές κοινωνίες, ιδίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση 1789, και που οδήγησαν στη βαθμιαία μετάβαση από την τιμωρία στην επιτήρηση: Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν ήδη παλαιότερα στα μοναστήρια, στο στρατό και στα εργαστήρια για την επίτευξη της πειθαρχίας γνωρίζουν κατά την περίοδο αυτή μια ευρύτατη διάδοση και διείσδυση σε ολόκληρο τον κοινωνικό κορμό, προπάντων όμως σε ορισμένους ευαίσθητους χώρους, όπου η υπακοή και η ευπείθεια θεωρούνται *conditions sine quibus non*: στις φυλακές των κρατουμένων, στα σχολεία των μαθητών, στα άσυλα των φρενοβλαβών και στους χώρους απασχόλησης των εργαζομένων. Το σύστημα που καθιερώνεται για την επιτήρηση των υποκειμένων στην εξουσία ατόμων είναι ο *πανοπτισμός*⁵⁰, ένα σύστημα δηλ. που οι *απαρχές* του ανάγονται στην πρότυπη μορφή φυλακής «Πανοπτικών» του Ιερεμίας Μπένθαμ⁵¹. Χάρη στην κυκλοτερή της αρχιτεκτονική, η φυλακή αυτή παρέχει τη δυνατότητα στον εποπτευόμενα να παρατηρεί τον εποπτευόμενο, χωρίς ο τελευταίος να βλέπει τον πρώτο — η εξουσία γίνεται έτσι ορατή αλλά και αόρατη, θόρυβη, ανώνυμη, ανεξιχνίαστη, «καφκική» θα έλεγα, πράγμα που επιτρέπει την απρόσκοπτη, συνεχή λειτουργία της ακόμη και ό-

επ. Από την ειδική στο θέμα βιβλιογραφία βλ. επίσης Eb. Schmidt, «Die geistgeschichtliche Bedeutung der Aufklärung für die Entwicklung der Strafjustiz aus der Sicht des 20. Jahrhunderts», περ. *Revue pénale suisse*, 75, 1958, σ. 341-360, J. Heath, *Eighteenth Century Penal Theory*, Oxford Univ. Press, 1963, καθώς και O. Fischl, *Der Einfluß der Aufklärungsphilosophie auf die Entwicklung des Strafrechts*, Breslau 1913.

48. Για τις αδυναμίες αυτές βλ. M. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 269 κ. επ.

49. Ο γενικότερος αυτός πολιτικός προβληματισμός αποτελεί εκπεφρασμένο αντικείμενο της έρευνας του Foucault για την «επιτήρηση και τιμωρία» βλ. *Surveiller et punir*, ό.π., σ. 28 και του ίδιου, *La poussière et le nuage*, στο συλλογικό έργο με επιμ. M. Perrot, ανωτ. (σημ. 4), σ. 29-39:33 κ. επ. Και φυσικά η απάντηση στον προβληματισμό αυτό δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να δοθεί με την απλοϊκή άποψη ότι «το μεγαλόψυχο αυτό, ουτοπικό πρόγραμμα (των Διαφωτιστών) δεν ήταν πραγματοποιήσιμο», αφού μια τέτοια τοποθέτηση αποτελεί απλή «λήψη του ζητουμένου» — έτσι οστώσο: J. Pinatel, στη βιβλιοκρισία του για το έργο του Foucault *Surveiller et punir*, με τίτλο «Philosophie carcérale, technologie politique et criminologie clinique», περ. *Revue de Science criminelle*, 1975, σ. 753-766:756.

50. Βλ. M. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 197 κ. επ.

51. Μια πρώτη συσχέτιση του «Πανοπτικού» του Μπένθαμ προς το ευρύτερο εξουσιαστικό σύστημα του «πανοπτισμού» είχε γίνει ήδη το 1972 από τον Gilles Deleuze στη συνομιλία που είχε με τον Φουκώ για το θέμα «Οι διανοούμενοι και η εξουσία» (*Les intellectuels et le rouvoir. L'Arc*, αρ. 49, β' τρίμ. 1972) και που η δημοσίευσή της μετάφρασή της στο περ. *Ηριδανός* (τεύχ. 4, 1973, σ. 62-71:66) αποτέλεσε, νομίζω, και την πρώτη γνωριμία του ελληνικού κοινού με τη σκέψη του Φουκώ.

ταν δεν ασκείται πραγματικά, ακόμη και όταν λείπει το «βλέμμα»⁵² του εποπτευόντος⁵³. Αντίστοιχα και στην ευρύτερη κοινωνία δημιουργούνται συνθήκες (αν και όχι πάντοτε με επιτυχία) για εθισμό των κοινωνών στην «κανονικότητα» μέσω της ευπείθειας και για αύξηση της χρησιμότητας των παραγωγικών τους δυνάμεων μέσα στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, που εννοείται έτσι σημαντικά⁵⁴. Οι συνθήκες αυτές διευκολύνονται από ένα ολόκληρο πλέγμα «μικροφυσικής της εξουσίας»⁵⁵ (π.χ. μέσω σχολείων, στρατώνων, εργοστασίων⁵⁶) που λειτουργεί συμπληρωματικά αλλά και ανταγωνιστικά προς την κατά τεκμήριο γενική και ίση για όλους εξουσία του ποινικού νόμου (κάτι σαν τη σκοτεινή της πλευρά) και επιβάλλει στα επιμέρους άτομα (εξατομικευτικά), με διάφορες πειθαρχικές διαδικασίες ή τεχνικές (ιεραρχική παρατήρηση, εξομαλύνουσα κύρωση, εξέταση), μια σωρεία λεπτομερών ρυθμίσεων για το τι θεωρείται επιτρεπτό και τι κανονικό ή «ανάμαλο» ως προς τη χρήση του χρόνου, του χώρου και των πραγμάτων (π.χ. «ανάρμωστο» ντύσιμο), καθιερώνοντας έτσι ένα «δεσμοποιητικό συνεχές» (continuum carcéral)⁵⁷. Παράλληλα, ο κοινωνικός αυτός έλεγχος διευκολύνεται και σε καθαρά νομικό επίπεδο (θεσμοθέτηση νόμων και απονομή δικαιοσύνης) με τη διαφοροποιητική μεταχείριση των μορφών συμπεριφοράς που κρίνονται αντίθετες στο νόμο (illégalismes)⁵⁸. Θεωρεί δηλ. ο Φουκώ ότι ο νομοθέτης και οι δικαστές άλλες από τις μορφές αυτές συμπεριφοράς επιτρέπουν ή ανέχονται (ως προνόμιο των κρατούντων ή για αποκατάσταση της ισορροπίας απέναντι στους άλλους), και άλλες απαγορεύουν ή απομονώνουν, σύμφωνα με τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές περιστάσεις⁵⁹.

52. Το «βλέμμα» (regard) αποτελεί έννοια κλειδί στο φουκωϊκό έργο - πρβλ. π.χ. την *Ιστορία της τρέλας*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 241 κ. επ. και την *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 60.

53. Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά οι H.L. Dreyfus-P. Rabinow. ανωτ. (σημ. 5), σ. 192: «Το "Πανοπτικόν" είναι μια υποδειγματική τεχνική για παθαρχική εξουσία. Τα κύρια γνωρίσματά του είναι η ικανότητά του να κάνει αποδοτική την εξάπλωση της εξουσίας· να κάνει δυνατή την άσκηση της εξουσίας με περιορισμένο ανθρώπινο δυναμικό στο μικρότερο κόστος· να παθαρχεί τα άτομα με τη μικρότερη χρήση φανερής δύναμης και με επενέργεια στις ψυχές τους· να αυξάνει στο μέγιστο την ορατότητα όσων εξουσιάζονται· να εμπλέκει στη λειτουργία του όλους εκείνους που έρχονται σε επαφή με τον μηχανισμό. Μ' ένα λόγο, ο πανοπτισμός αποτελεί εξάιρετο παράδειγμα ενός λεπτολόγου τελετουργικού εξουσίας το οποίο, με τον τρόπο λειτουργίας του, εγκαθιδρύει έναν χώρο πρόσφορο για την άσκηση μιας πολιτικής τεχνικής του σώματος· εδώ δικαιώματα και υποχρεώσεις εγκαθιδρύονται και επιβάλλονται».

54. Πρβλ. M. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 208 κ. επ., 220 κ. επ. και του ίδιου, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 172 κ. επ.

55. Για τα όσα ακολουθούν βλ. ιδίως M. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 179 κ. επ., 223 κ. επ.

56. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 305.

57. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 308.

58. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 89 κ. επ.

59. Για παράδειγμα, κατά τον 18ο αι. ο Φουκώ διαπιστώνει μια καινούρια κατανομή των

9. Είναι επομένως προφανές, από την άποψη του Φουκώ, η σημασία που απέκτησε η φυλακή, όπως άλλωστε και τα σύγχρονά της άσπλα φρενοβλαβών, ως κύρια έκφραση και συμπύκνωση ενός γενικότερου κλίματος πειθαρχίας⁶⁰, συντηρούμενου από την εξουσία, δίκην αυτοσκοπού. Τη σημασία όμως της φυλακής και τη συνακόλουθη μακροβιότητά της ενίσχυσαν, κατά τον Φουκώ, και ορισμένοι άλλοι παράγοντες: *Πρώτον*, το γεγονός ότι με τις εξατομικευτικές διαδικασίες που καθιερώθηκαν για τη μεταχείριση των κρατουμένων και με τη συνεχή παρατήρηση των τελευταίων από τους «επαίνοντες» (τεχνικές καταχώρισης κτλ., πρβλ. ανωτ. § 6), δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη νέων κλάδων γνώσης, κυρίως της εγκληματολογίας και της ποινολογίας, που, κατά τον Φουκώ, αποδύθηκαν έτσι ν' αρθρώνουν έναν δικαιολογητικό λόγο για τη συντήρηση του θεσμού της φυλακής⁶¹. Και *δευτέρον*, το γεγονός ότι ακριβώς λόγω της αποτυχίας της φυλακής στην «αναμορφωτική» της αποστολή σχηματίστηκαν τελικά στρατιές υπότροπων κατάδικων, ανήμπορων να βρουν εργασία αλλά (ακριβώς γι' αυτό;) κατάλληλων να εξυπηρετούν τις αρχές στην εφαρμογή της πειθαρχικής τους τακτικής (π.χ. ως καταδότες της αστυνομίας)⁶². Από το συνδυασμό μάλιστα των δύο αυτών παραγόντων προέκυψε ίσως και ένας τρίτος, ενισχυτικός του ρόλου της φυλακής, το γεγονός δηλ. ότι ο κρατούμενος ή και απολυόμενος κατάδικος, έχοντας επάνω του την ετικέτα του «εγκληματία», συμβάλλει στη δημιουργία μιας απομονώσιμης, ελεγχόμενης και απεχθούς στο κοινό ομάδας «εγκληματιών», στους κόλπους της οποίας εντάσσεται, μέσα από τους μηχανισμούς μιας διαφοροποιητικής θέσπισης και εφαρμογής του νόμου κατά κοινωνικές κατηγορίες και «παράνομες» μορφές συμπεριφοράς (ανωτ. § 8 και σσμ. 58, 59), κάθε δραστηριότητα ή πράξη που θα θεωρούνταν «επικίνδυνη» για τους κρατούντες (π.χ. απεργία)⁶³.

«παράνομων» μορφών συμπεριφοράς: Το βάρος της απαγόρευσης μετατίθεται από τα εγκλήματα κατά του προσώπου σε εκείνα κατά της περιουσίας, γεγονός που συσχετίζεται με την ανάγκη για μεγαλύτερη προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων της τότε ανερχόμενης αστικής τάξης: M. Foucault, *ό.π.*, σ. 86 κ. επ., 277 κ. επ., 295 κ. επ.

60. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 229 κ. επ.· πρβλ. και τη συνομιλία Foucault-Deleuze, ανωτ. (σσμ. 51), σ. 66 και L. D'Alessandro, «Potere e pena nella problematica di M. Foucault», στη *Rivista internazionale di filosofia del diritto* LIII, 1976, σ. 415-429:427.

61. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 258· πρβλ. και σ. 195.

62. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 271 κ. επ., 285.

63. M. Foucault, *ό.π.*, σ. 277 κ. επ., 286 κ. επ., 291 κ. επ. Για τη λειτουργική σημασία της απέχθειας που προκαλεί ο εγκληματίας στο κοινό, συσπειρώνοντάς το γύρω από την Ηθική και τον Νόμο, έχουν κάνει λόγο ο Karl Marx στο ειρωνικό του κείμενο με τίτλο «Παρέκβαση [περί παραγωγικής εργασίας]» (Abschweifung [über produktive Arbeit]), MEW 26.1, σ. 363 κ. επ. και ελλην. μτφρ. από την Τζένη Μαστοράκη με τίτλο *Εγκόμοιο του εγκλήματος*, Άγρα, Αθήνα 1983, καθώς και ο Em. Durkheim στο έργο του *De la division du travail social*, Paris 1960 ('1893) I.2 in fine, σ. 76. Πρβλ. και M. Φουκώ, *Για τη λαϊκή δικαιοσύνη και τα δικαστήρια* (μια συζήτηση με μαοϊκούς) μτφρ. Αντ. Μαούνη, Ερατώ, Αθήνα 1987 (αρχική δημοσίευση

10. Η ανάλυση του Φουκώ για την εξάπλωση της πειθαρχικής εξουσίας (της βιο-εξουσίας, όπως θα την ονομάσει κατά ευρύτερο τρόπο αργότερα⁶⁴) αλλά και για τη στερέωση του ειδικότερου θεσμού της φυλακής στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, αποτελεί αναντίρρητα μία από τις καλύτερες του είδους της. Είναι αλήθεια ότι και πριν από τον Φουκώ ή παράλληλα με αυτόν το θέμα απασχόλησε (κυρίως από τη στενότερη, ιστορικο-ποινολογική του πλευρά) ορισμένους ερευνητές⁶⁵, των οποίων τα ονόματα δεν μνημονεύονται πάντοτε στο έργο του Φουκώ: Πρόκειται για τις έρευνες των Rusche-Kirchheimer (1939), του Tobias (1968, 1972), του Rothman (1971), των Hay et al. (1975) και του Deyon (1975)⁶⁶. Επίσης και το πρόβλημα των μηχανισμών με τους οποίους κάποιος χαρακτηρίζεται εγκληματίας ή τρελός δεν αποτελούσε έως την εποχή του Φουκώ terra incognita⁶⁷. Είναι όμως σίγουρα η πρώτη φορά που ο θεσμός της φυλακής συνδέεται κατά τόσο τεκμηριωμένο

με τίτλο «Sur la justice populaire; débat avec les maos» στο περ. *Les Temps Modernes*, αρ. 310 bis, 1972), σ. 38.

64. Για τον Φουκώ η έννοια της «βιο-εξουσίας» (bio-pouvoir) περιλαμβάνει τους μηχανισμούς που καθιστούν το σώμα αντικείμενο χειραγώγησης-παραγωγικότητας και μέσο αναπαραγωγής του είδους. βλ. ιδίως *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 170 κ. επ.

65. Την πενήχρη συγκομιδή των ερευνητικών καρπών στο χώρο της ιστορίας των ποινικών θεσμών επισκοπούν οι J. A. Conley, «Criminal Justice History as a Field of Research: A Review of the Literature 1960-1975», περ. *Journal of Criminal Justice*, 5, 1977, σ. 13-28 και ο R. Roth, «La prison et ses histoires», περ. *Déviance et Société*, 2, 1978, σ. 309-324. Πρβλ. επίσης τα συναφή συλλογικά έργα «Historische Kriminologie», αφιέρωμα του περ. *Kriminalsoziologische Bibliographie*, 6, 1979, τεύχ. 25 και «Historical Research on Crime and Criminal Justice», πρακτικά του Έκτου Εγκληματολογικού Συνεδρίου (21-23.11.1983), Strasbourg, Council of Europe, 1984.

66. G. Rusche - O. Kirchheimer, *Punishment and social structure*, New York, Columbia Univ. Press, 1939 (και γερμαν. μτφρ. με τίτλο *Sozialstruktur und Strafvollzug*, Frankfurt a.M.-Köln, Europäische Verlagsanstalt, 1981, με επλεγόμενα του H. Steinert): J.J. Tobias, *Crime and industrial society in the nineteenth century*, New York, Schocken, 1968· του ίδιου, *Nineteenth century crime in England: Prevention and punishment*, New York, Barnes and Noble, 1972· D.J. Rothman, *The discovery of the asylum: Social order and disorder in the New Republic*, Boston, Little, Brown, 1971· D. Hay et al. (ed.), *Albion's Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth - Century England*, London, Allen Lane, 1975· P. Deyon, *Le temps des prisons. Essai sur l'histoire de la délinquance et les origines du système pénitentiaire*, Paris-Lille, Éditions Universitaires, 1975.

67. Για τους μηχανισμούς χαρακτηρισμού των ατόμων ως «εγκληματιών» βλ. ιδίως την εργασία μου «Οι σύγχρονες προοπτικές της εγκληματολογίας», περ. *Αρμενιόπουλος*, 39, 1985, σ. 924-928 και την εκεί παρατιθέμενη βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι το επιστημονικό ενδιαφέρον προς την κατεύθυνση αυτήν αρχίζει να γίνεται ζωηρό ήδη κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του '60, με μονογραφίες από τον H.S. Becker (*Outsiders*, 1963), τον E. Goffman (*Stigma*, 1963) κ.ά. Ανάλογα μπορούν να ληφθούν και για τους μηχανισμούς χαρακτηρισμού των ατόμων ως «τρελών», που αρχίζουν να ερευνώνται ήδη κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με αποκορύφωμα την κίνηση της «αντιψυχιατρικής» βλ. Φ. Τσαλικόγλου, *Ο μύθος του επικίνδυνου ψυχασθενή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1987, σ. 88 κ. επ. και σημ. 20 κ. επ. (σ. 182).

και παραστατικό τρόπο με τις τεχνικές της εξουσίας⁶⁸ και είναι ίσως, επίσης, η πρώτη φορά που οι τεχνικές αυτές της εξουσίας αναλύονται κάτω από ένα «μεταμαρξιστικό» πρίσμα. Πράγματι, για τον Φουκώ η εξουσία έχει μια ιδιαίτερη έννοια⁶⁹: είναι μια στρατηγική, μια πολλαπλότητα σχέσεων δύναμης άρρηκτα συνυφασμένων με την κοινωνία. Οι σχέσεις αυτές θεωρεί ότι επιδρούν η καθεμία επάνω στη δράση των άλλων, χειραγωγώντας προς ένα εφικτό αποτέλεσμα, και ότι διέπονται από υπολογισμό, σκοπούς και στόχους, αλλά χωρίς να έχουν συγκεκριμένο υποκείμενο. Για την ύπαρξή της, η εξουσία προϋποθέτει την έννοια της αντίστασης, γι' αυτό και απλώς ασκείται, χωρίς να ανήκει μόνιμα και τελειωτικά σε κανένα: ούτε σε τάξεις ή κοινωνικές ομάδες, ούτε σε ομάδες ατόμων (π.χ. διανοουμένους), ούτε στο Κράτος, που ελέγχει ωστόσο τις περισσότερες από τις σχέσεις εξουσίας. Μέσα στη δικτύομορφη και χωρίς κεντρικό πυρήνα οργάνωση της εξουσίας εμπλέκονται τελικά όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου είτε ως εξουσιαστές είτε ως εξουσιαζόμενοι, κατά περίπτωση. Δεν εντάσσεται όμως η εξουσία στο απλουστευμένο σχήμα της εξουσίας - καταστολής⁷⁰, διότι μια τέτοια θεώρηση περιορίζεται σ' ένα στενό νομικό πλαίσιο και παραγνωρίζει, επιπλέον, τις θετικές πλευρές της εξουσίας, αυτές που της προσδίδουν το χαρακτήρα μιας κοινωνικά ωφέλιμης, «ποιμαντικής» εξουσίας (pastoral power)⁷¹. Σε αντίθεση, δηλ., προς τη μαρξιστική αντίληψη, που συνάπτει την εξουσία με το Κράτος και θεωρεί ότι η εξουσία υπόκειται στις μορφές παραγωγής, αποτελώντας αντικείμενο αμφισβήτησης μέσα από την πάλη των τάξεων, ο Φουκώ, κατ' επίδραση ίσως από τον Ντάρεντορφ⁷², επεκτείνει τη δυνατότητα για άσκηση «κανονιστικής» εξουσίας⁷³ και σε πλήθος εξωκρατικών φορέων, θε-

68. Βλ. ιδίως R. Roth, ανωτ. (σημ. 65), σ. 310 και Fr. Sack, «Probleme der Kriminalsoziologie», στο συλλογικό έργο R. König (Hrsg.), *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Bd. 12. Wahlverhalten, Vorurteile, Kriminalität, Stuttgart, Enke/dtv, 1978, σ. 192-492:385.

69. Για τις αναπτώξεις που ακολουθούν γύρω από τη φουκωική αντίληψη περί εξουσίας βλ. ιδίως Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 115 κ. επ., 167· Μ. Foucault, *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 31 κ. επ.· του ίδιου *The Subject and Power*, ανωτ. (σημ. 5), σ. 219 κ. επ.

70. Για την έννοια της καταστολής βλ. Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 12.

71. Βλ. σχτ. Μ. Foucault, *The Subject and Power*, ανωτ. (σημ. 5), σ. 213 κ. επ.

72. R. Dahrendorf, *Classes et conflits de classes dans la société industrielle*, Paris-La Haye, Mouton, 1972 (α' γερμ. έκδ. 1957)· πρβλ. και Ηλ. Δασκαλάκη, *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Σάκουλας, 1985, σ. 41 κ. επ.

73. Λέγοντας «κανονιστική» εξουσία εννοούμε εκείνη που στοχεύει στην εξάλειψη των παρεκκλίσεων και στην προσαρμογή της ανθρώπινης συμπεριφοράς προς τους κοινωνικούς «κάνονες» (normes)· πρβλ. Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 176 κ. επ.

σιμών και μεθόδων (εκπαίδευση, οικογένεια, τεχνολογία)⁷⁴ ενώ παράλληλα αναγνωρίζει τη δυνατότητα αντίστασης και σε ομάδες πέρα από το χώρο των διαδικασιών παραγωγής και των κοινωνικών τάξεων (π.χ. πολίτες απέναντι στη διοίκηση, παιδιά απέναντι στους γονείς)⁷⁵.

11. Πέρα από τις αμφισβητήσεις που δημιούργησε στους μαρξιστικούς κύκλους η αντίληψη του Φουκώ για την εξουσία⁷⁶, καθώς και η γενικότερη μεθοδολογική αποστροφή του προς τις καθολικές - νομοτελειακές ερμηνείες της ιστορίας, *κριτική* ή αντιρρήσεις διατυπώθηκαν και για άλλες πτυχές του έργου του: Ίδιως με αφορμή το βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία* παρατηρείται ότι η τεκμηρίωσή του είναι επικεντρωμένη προ πάντων σε γαλλικές μόνο πηγές⁷⁷, ότι είναι μονόπλευρος στον τρόπο της ερμηνείας του (π.χ. δεν συνεκτιμά όσο θα έπρεπε τον θρησκευτικό παράγοντα)⁷⁸, ότι αγνοεί κρίσιμες πηγές⁷⁹, ότι κάτω από ετικέτες «εποχών» συμπιέει ιδέες και γεγονότα ασύνδετα μεταξύ τους⁸⁰, ή ότι γενικεύει τις παρατηρήσεις του χωρίς επαρκή θεμε-

74. Μ. Φουκώ, *ό.π.*, σ. 111 κ. επ. και του ίδιου συνομιλία με τον G. Deleuze, *ανωτ.* (σημ. 51), σ. 68 κ. επ. Επίσης *πρβλ.* την εργασία του Δ. Τζιόβα «Μισέλ Φουκώ: ο φιλόσοφος της εξουσίας», *περ. Διαβάζω*, αρ. 125, 28.8.1985, σ. 12-15:13. Για μια διεξοδική αντιπαράθεση των σημείων στα οποία η φουκοϊκή άποψη περί εξουσίας αντιδιαστέλλεται από τη μαρξιστική, βλ. ιδίως G. Deleuze, *ανωτ.* (σημ. 27), σ. 32 κ. επ. (α' δημοσίευση στο *περ. Critique* αρ. 343, Δεκ. 1975, σ. 1207-1227).

75. Μ. Φουκώ, *ό.π.*, σ. 120 και M. Foucault, *The Subject and Power*, *ανωτ.* (σημ. 5), σ. 211.

76. Βλ. κυρίως τις κριτικές αναπτύξεις με τίτλο «Προς μια σχεσιακή θεωρία της εξουσίας:» που αφιερώνει για τον Φουκώ ο Ν. Πουλαντζάς στο βιβλίο του *Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*. Το βιβλίο αυτό κυκλοφόρησε αρχικά στη γαλλική γλώσσα και μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Γ. Κρητικό, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 209 κ. επ.

77. Έτσι: St. Cohen, *ανωτ.* (σημ. 44), σ. 568. Θα πρέπει πάντως να παρατηρηθεί εδώ ότι ρητά ο Φουκώ περιόρισε το αντικείμενο της έρευνάς του μόνο στο γαλλικό ποινικό σύστημα και ότι *παρ'* όλα αυτά αρκετές φορές χρησιμοποιεί στοιχεία και πέρα από τον γαλλόφωνο χώρο. Βλ. M. Foucault, *Surveiller et punir*, *ανωτ.* (σημ. 17), σ. 35 σημ. 1 και σ. 71 σημ. 1.

78. J. Pinatel, *ανωτ.* (σημ. 49), σ. 755 και σημ. 10· J. Léonard, «L'historien et le philosophe», στο συλλογικό έργο με επιμ. M. Perrot, *ανωτ.* (σημ. 4), σ. 9-28:13.

79. Π.χ. ως προς το αίτημα των Διαφωτιστών να υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ του είδους της εγκληματικής συμπεριφοράς και του είδους της επαπειλούμενης ποινής ο Φουκώ παραπέμπει σε ελάσσονος σημασίας συγγραφείς (Vermeil, Dufriche de Valazé) και αγνοεί ότι η διάτυπωση του αιτήματος έγινε κατά πρώτο λόγο από τους Montesquieu (*De l'Esprit des Lois*, 1748, XII, IV) και Beccaria (*Dei delitti e delle pene*, 1764, κατά μτφρ. Αδ. Κοραή, 1823, *passim* και ιδίως κεφ. XXVII κ. επ.)· *πρβλ.* σχτ. και Ν.Ε. Κουράκη, *Ποινική Καταστολή*, *ανωτ.* (σημ. 47), σ. 118, 121 κ. επ. και M. Foucault, *ανωτ.* (σημ. 17), σ. 107.

80. Π.χ. η συμπίληση και σύγκριση κανονισμών από Κολέγια Ιησουιτών (μέσα 16ου αι.) και από εργαστήρια (18ος αι.) κατά την εποχή που ονομάζεται από τον Φουκώ «κλασική»: Jacques Revel, «Foucault et les historiens», *περ. Magazine littéraire*, αρ. 101, Ιούνιος 1975, σ. 10-13:12. Επίσης, η συσχέτιση των τεχνικών καταχώρισης με την ανάπτυξη των ανθρωπιστικών επιστημών: W. Hassemer, «Das schlechte Gewissen und der klare Kopf», *περ. Kriminalsoziologische Bibliographie*, 5, 1978, τεύχ. 19-20, σ. 47-51:48.

λίωση με στοιχεία⁸¹ και ότι δεν λαμβάνει υπόψη του τις αντιστάσεις που προβλήθηκαν ανέκαθεν στην πραγμάτωση των τεχνικών εξουσίας και που οδήγησαν σήμερα σε μία κατάσταση ουσιωδώς διαφορετική από εκείνη που περιγράφει ο Φουκώ⁸².

Από την πλευρά μου έχω τη γνώμη ότι οι αντιρρήσεις αυτές αντισταθμίζονται κατά πολύ από τη μεστή σε νέες οπτικές γωνίες, σε βαθύτητα σκέψης και σε πλούτο αρχαιακού υλικού έρευνα του Φουκώ, μια έρευνα που συμβάλλει οπωσδήποτε στην ανάπτυξη νέων υποθέσεων εργασίας για τις ανθρωπιστικές επιστήμες⁸³. Θα έλεγα όμως ότι η συμβολή αυτή περιορίζεται μόνο σε μία (λαμπρή έστω) κριτική ανάλυση των δεδομένων, σαν να επρόκειτο για την ανάλυση των σχέσεων οποιασδήποτε κοινωνίας ζώων, από αυτές που μελετά η σύγχρονη επιστήμη της κοινωνιοβιολογίας (π.χ. των μελισσών)⁸⁴. Πουθενά στο έργο του δεν υπάρχει κάποια σαφής εξήγηση για τους παράγοντες που οδήγησαν στη διαμόρφωση της σύγχρονης «πειθαρχικής» κοινωνίας⁸⁵, ούτε κάποια πρόταση για την έξοδο από τη σοβούσα κρίση της

81. Πρβλ. J.-P. Brodeur, βιβλιοκρισία στο έργο *Surveiller et punir*, περ. *Criminologie*, 9, 1976, σ. 196-218:214 και H. Steinert, «Ist es aber auch wahr, Herr F.?», *Kriminalsoziologische Bibliographie*, 5, 1978, τεύχ. 19-20, σ. 30-45:40. Εξάλλου δεν φαίνεται να υπάρχει επαρκής τεκμηρίωση από τα Πρακτικά της Γαλλικής Συντακτικής Συνέλευσης (τα οποία ωστόσο ο Φουκώ χρησιμοποιεί αρκετά συχνά — βλ. π.χ. σ. 18, 93, 94, 103, 107, 110, 114 του *Surveiller et punir*) ως προς τους λόγους για τους οποίους απορρίφθηκε από τη Συνέλευση αυτή η πρόταση του Le Peletier (ό.π., σ. 118) για αντιστοιχία ανάμεσα στο είδος της εγκληματικής συμπεριφοράς και στο είδος της επαπειλούμενης ποινής ή για τους οποίους αντίθετα υιοθετήθηκε η μονόδρομη εφαρμογή της στερητικής ποινής κατά της ελευθερίας.

82. J. Léonard, ανωτ. (σημ. 78 και 4), σ. 12 κ. επ. και J.G. Merquior, *Foucault*, London, Fontana-Collins, 1985, σ. 103. Ο ίδιος ο Φουκώ παραδέχτηκε σε συνέντευξή του ότι η αυστηρή και απόλυτη κοινωνική πειθαρχία, η μεγάλη έλλειψη ανοχής του πληθυσμού απέναντι στον εγκληματία, που η ηθική και η πολιτική του 19ου αι. είχαν προσπαθήσει να εγκαθιδρύνουν, θρυμματίζεται σήμερα ολοένα. «Αποδεχόμαστε όλο και περισσότερο ορισμένες μορφές απόκλισης από το νόμο και την κανονικότητα. Όχι μονάχα αυτές που ήταν (και άλλοτε) αντικείμενο ενοχής ή αποδοχής, όπως οι δημοσιονομικές ή οι οικονομικές παρανομίες, με τις οποίες η αστική τάξη έζησε και διατήρησε τις καλύτερες σχέσεις: αλλά και παρανομίες, όπως π.χ. αυτή που συνίσταται στην κλοπή αντικειμένων μέσα σε κατάστημα»: Συνέντευξη στον J.-J. Brochier, περ. *Magazine littéraire*, αρ. 101, Ιούνιος 1975, σ. 27-33:29.

83. Πρβλ. με το ίδιο πνεύμα R. Burger, «Die luziden Labyrinth der Bourgeoisie. Marginalien zum Begriff der Macht bei Michel Foucault», περ. *Kriminalsoziologische Bibliographie*, 5, 1978, τεύχ. 19-20, σ. 60-82:63 και Mario Sbriccoli, «La storia, il diritto, la prigione. Appunti per una discussione sull'opera di Michel Foucault», περ. *La Questione criminale*, 3, 1977, σ. 407-423:420: «Michel Foucault ha scritto un libro che non si può misurare coi metri che abbiamo...».

84. Βλ. σχτ. P. Thuillier, «Κοινωνιοβιολογία», στο συλλογικό έργο *Oi Επιστήμες σήμερα* με επιμ. M. Blanc, μτφρ. από τα γαλλικά: Β. Κατσάνη, Ροές, Αθήνα 1987, σ. 169-175, όπου και παρατίθεται η κυριότερη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό.

85. Υπάρχουν ωστόσο αρκετά παραδείγματα στο φουκωϊκό έργο, όπου η αιτιώδης ερμηνεία των φαινομένων δεν θεωρείται απαράδεκτη — π.χ. ως προς τους παράγοντες για τους

κοινωνίας αυτής⁸⁶. Αιχμάλωτος της μεθοδολογίας του, που του επιβάλλει απλώς ν' ανατέμνει με το νυστέρι του γύρω γύρω από το απόστημα, χωρίς να το σπάει, ή ν' ανασκάπτει με το φτυάρι του τα στρώματα των κατά καιρούς «αληθειών», χωρίς να προσθέτει σ' αυτές και τη δική του, έστω και κινδυνεύοντας, όπως θα έλεγε ο προσφιλής του Νίτσε, ν' αντικαταστήσει «τη μια πλάνη με την άλλη»⁸⁷, ο Φουκώ άφησε πίσω του τελικά ένα έργο κόλουρο⁸⁸. Αλλά και τί θα μπορούσε να προτείνει; Η ανάλυσή του, αυτή η συνεχής αμφισβήτηση του «αυτονόητου» και του αληθοφανούς (για να μην πω «αληθινού») γίνεται στο τέλος τόσο καταλυτική των σύγχρονων θεσμών και αξιών, και τόσο αρνητική προς οποιαδήποτε άλλη εναλλακτική κατεύθυνση ή λύση⁸⁹, ώστε να οδηγεί στο αδιέξοδο (και ο ίδιος άλλωστε παραδέχεται ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι αναπόσπαστες με κάθε μορφή κοινωνίας⁹⁰). Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι σε μία από τις λίγες περιπτώσεις όπου ο Φουκώ θέλησε να πάρει θέση για το πώς θα έπρεπε ν' απονέμεται η ποινική δικαιοσύνη, άφησε τελικά το θέμα ανοιχτό: «Οι μάζες» είπε «θα ανακαλύψουν (εκείνες) έναν τρόπο να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα των εχθρών τους, αυτόν που τις έχουν βλάψει ατομικά ή συλλογικά, θα ανακαλύψουν μεθόδους ανταπόδοσης που θα κυμαίνονται από την τιμωρία ως την αναμόρφωση, χωρίς να καταφεύγουν στη μορφή του δικαστηρίου, που (...) πρέπει να αποφεύγεται»⁹¹.

οποίους το κοινό εξοικειώθηκε κατά την κλασική εποχή με την ιδέα του θανάτου (αναφέρονται οι συγκρούσεις, οι επιτακτικές οικονομικές ανάγκες, η υιοθέτηση τεχνολογίας ελέγχου): Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ανωτ. (σημ. 37), σ. 156- βλ. άλλα παρεμφερή παραδείγματα στα έργα του ίδιου *Η ιστορία της τρέλας*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 53 και *Surveiller et punir*, ανωτ. (σημ. 17), σ. 58, 78, 82.

86. Πρβλ. Arlette Farge, «Face à l'histoire», περ. *Magazine littéraire*, αρ. 207, Μάιος 1984, 40-42:41 και ελλ. μτφρ. από τον Δ. Σερεμέτη, περ. *Διαβάζω*, αρ. 125, 28.8.1985, σ. 20-23:22. Επίσης και ο ίδιος ο Φουκώ επανειλημμένα σε συνεντεύξεις του είχε υπογραμμίσει ότι «ο ρόλος ενός διανοούμενου δεν είναι να πει στους άλλους τί πρέπει να κάνουν· με ποιο δικαίωμα θα το 'κανε: Θυμηθείτε όλες τις προφητείες, τις υποσχέσεις, τα κλεψύσματα και τα προγράμματα που οι διανοούμενοι μπόρεσαν να διατυπώσουν κατά τους δύο τελευταίους αιώνες· είδαμε τώρα τα αποτελέσματά τους...»· βλ. συνέντευξη του Μ. Foucault στον Fr. Ewald, ανωτ. (σημ. 36), σ. 22 (γαλλ. κείμε.) και 30 (ελλ. κείμε.)· επίσης: τη συνομιλία του Φουκώ με τον G. Deleuze, ανωτ. (σημ. 51), σ. 64, τη συζήτηση στοργυλής τράπεζας με γάλλους ιστορικούς, ανωτ. (σημ. 4, στο έργο με επιμ. Μ. Perrot), σ. 53 και την τελευταία συνέντευξη πριν από τον θάνατό του, τον Μάιο του 1984, στο έργο *The Foucault Reader* με επιμ. Ρ. Rabinow, ανωτ. (σημ. 13), σ. 381-390: 384.

87. Fr. Nietzsche, *Η γενεαλογία της ηθικής*, ανωτ. (σημ. 31), σ. 5 (πρόλογος).

88. Τις αδυναμίες αυτές της φουκωικής μεθοδολογίας επισήμαναν κατά καιρούς κορυφαίοι στοχαστές όπως ο J.-P. Sartre (περ. *L'Arc*, 1966, σ. 87-96:87 κατά παραπομπή του Μ. Sbriccoli, ανωτ. [σημ. 83], σ. 413) και ο Winfried Hassemer, ανωτ. (σημ. 80), σ. 51.

89. Mike Gane, «Introduction: Michel Foucault», στο συλλογικό έργο υπό την επιμέλειά του, ανωτ. (σημ. 36), σ. 1-14:11.

90. M. Foucault, *The Subject and Power*, ανωτ. (σημ. 5), σ. 222-223: «A society without power relations can only be an abstraction».

91. Μ. Φουκώ, *Για τη λαϊκή δικαιοσύνη και τα δικαστήρια*, ανωτ. (σημ. 63), σ. 63.

Σε μία από τις ωραιότερες ομιλίες του Ζαρατούστρα, ο Νίτσε κάνει λόγο για τις «Τρεις Μεταμορφώσεις» του δημιουργού: Τρεις, λέγει, είναι οι μεταμορφώσεις που έχει να διανύσει το πνεύμα για να φτάσει στη δημιουργία νέων αξιών. Πρώτα πρέπει να γίνει καμήλα και να φορτωθεί όλη την υπάρχουσα σοφία και παράδοση. Έπειτα να κινήσει προς την έρημο και να γίνει λιοντάρι, αποτινάσσοντας από πάνω του όλο το βάρος των παλαιών αξιών και αντιπαράσσοντας στο παραδοσιακό «οφείλεις» το δικό του «θέλω». Αλλά και το λιοντάρι, για να προχωρήσει στη δημιουργία, για να γίνει, όπως θα έλεγε ο ποιητής, από χαλαστής πλάστης, πρέπει με τη σειρά του να μετουσιωθεί σε παιδί. Διότι μόνο το παιδί είναι «αθωότητα και λησμοσύνη, μια νέα αρχή, ένα παιχνίδι, ένας τροχός που γυρίζει γύρω από τον εαυτό του, μια πρώτη κίνηση — ένα άγιο Ναι...»⁹².

Φαίνεται ότι ο Φουκώ δεν υπήρξε ποτέ του παιδί.

92. Fr. Nietzsche, *Τάδε Έφη Ζαρατούστρας*, ανωτ. (σημ. 8), σ. 25 κ. επ.